

დარეჯან გოგაშვილი

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი

დალი ჩიტუნაშვილი

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

კალკოსის სახარება

ხელნაწერებს, ადამიანების მსგავსად, საკუთარი ბედ-იღბალი და ისტორია აქვთ. ხშირად ერთი ხელნაწერის თავგადასავალი მთელი ქვეყნის ისტორიას მოგვითხრობს, აღზევებასა თუ დაცემას, უცხოტომელთა შემოსევებსა თუ შიდა დაპირისპირებებს. ხელნაწერთა არშიებზე შემონახული მინაწერები კი პირველ პირთაგან მოთხრობილ არაფორმალურ ისტორიებს ინახავენ და ჩვეულებრივი ადამიანების ყოფის ამსახველ ფასდაუდებელ ცნობებს შეიცავენ, რომელთა შესახებაც მეფეთა და დიდებულთა მიერ დაკვეთით დაწერილი ქრონიკები დუმილს ამჯობინებენ. შუა საუკუნეების სხვა ძეგლებთან ერთად ამგვარ ხელნაწერთა რიგს განეკუთვნება კალკოსის სახარებაც.

სამეცნიერო საზოგადოებისათვის კალკოსის სახარება ცნობილი გახდა ექვთიმე თაყაიშვილის წყალობით, მას შემდეგ, რაც ეს უკანასკნელი, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების სახელით, სამეცნიერო ექსპედიციაში იმყოფებოდა კოლა-ოლთისში. მოგზაურობის შედეგები გამოქვეყნდა მონოგრაფიაში – „არქეოლოგიური მოგზაურობა კოლა-ოლთისში და სოფელ ჩანგლში 1907 წელს“. ექსპედიციის წევრები ექ. თაყაიშვილის გარდა იყვნენ ინჟინერი ანატოლი კალგინი და მოხალისე ფოტოგრაფი ედუარდ ლიოზენი, კალგინმა გაზომა და ლიოზენმა კი ფირზე აღბეჭდა კოლა-ოლთისის საყურადღებო ძეგლები. სამწუხაროდ, ამ მოგზაურობის ამსახველი ფოტოსალების მოძიება ამ ეტაპზე ვერ მოხერხდა.¹

ექსპედიციის დროს ექ. თაყაიშვილმა სხვა სიძველეებთან ერთად აღწერა სოფელ კალკოსის ეკლესიაში შენახული ქართული სახარებაც, რომელსაც, მისი სიტყვებით, „თანაბრად სცემდა პატივს სოფლის სომხური და ბერძნუ-

¹ თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური ექსპედიცია*. მოგზაურობის დროს შედგენილი ანაზომები გამოქვეყნდა ექ. თაყაიშვილის მიერ შედგენილ წიგნში – *ქართული ხუროთმოძღვრების აღბეჭდილობა*; მოკლე განმარტებითი წარწერები მოცემულია საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მიერ 1920 წ. მოწყობილი გამოფენის კატალოგში, იხ. *კატალოგი ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების*.

ლი მოსახლეობა“.¹ სოფელი კალკოსი, სოფელ აკრიაკესთან ერთად, აკრიაკეს საზოგადოებას შეადგენს და მდებარეობს ოლთისში – თურქეთის აღმოსავლეთ ანატოლიის რეგიონის, ერზრუმის პროვინციაში (ისტორიული ტაო). სწორედ სოფლის დასახელებიდან მოდის ხელნაწერის სახელწოდებაც. ხელნაწერს ექვთიმე თაყაიშვილი XIII-XIV საუკუნეებით ათარილებდა (არა უადრეს მე-13 საუკუნისა), მონოგრაფიაში ტექნიკურ აღწერილობასთან ერთად მოცემულია ხელნაწერის მინაწერთა ნაწილიც.

1996 წელს კალკოსის სახარება კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის იმჟამინდელი დირექტორის ბატონ ზაზა ალექსიძის ინიციატივითა და საქართველოს პრეზიდენტის ფონდის დახმარებით კერძო პირისაგან შეიძინეს და გადასცეს ხელნაწერთა ინსტიტუტს (დღეს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი), სადაც ის დღემდეა დაცული (ქართულ ხელნაწერთა საცავი, Q-1602).

ხელნაწერთა ინსტიტუტში სახარებამ დაშლილი და დაზიანებული სახით მოაღწია, მას ახლდა ძირითად ნაწილს თითქმის მთლიანად მოცილებული, ტვიფრული ტყავის ჭედური ყდა. მძიმე დაზიანების გამო ხელნაწერი არ ექვემდებარებოდა კვლევასა და შესწავლას. სარესტავრაციო-საკონსერვაციო სამუშაოები განხორციელდა 2000-2004 წწ. დღეისათვის ხელნაწერი რესტავრირებული და აკინძულია, ტვიფრული ტყავის ჭედური ყდა ცალკეა დაცული. ყდის როგორც ზედა, ასევე ქვედა ფრთაზე შეინიშნება საბორდიურე ორნამენტები. ზედა ფრთაზე წნული ორნამენტისგან შედგენილი პოსტამენტზე აღმართული ტვიფრული ჯვარია გამოსახული. ჭედურ ფირფიტებზე შემორჩე-

სურ. 1

კალკოსის სახარება რესტავრაციამდე

ნილი ოქროსფერი საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ჭედურობა მოოქრული ყოფილა (სურ.1).

ხელნაწერი ნაწერია ქალაქდზე, ნუსხურით, ყავისფერი მელნით (ტექსტის ნაკლული, აღდგენილი ადგილები – შავი მელნით), ზომა: 230×320 მმ.; გააჩნია რვეულბრივი აღრიცხვა ქართული და სომხური გრაფემებით, შეიცავს სულ კვ (23) რვეულს – 171 ფურცელს, ოთხთავი შემკულია თავსამკაულებით (2r, 39r, 40r, 64r, 67r, 111r), თავფურცელზე (1v) გამოსახულია წნული ორნამენტისაგან შედგენილი აყვავებული ჯვარი.

¹ თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური ექსპედიცია*, გვ. 35-37.

ხელნანერის ყდის ექვთიმე თაყაიშვილისეული აღწერილობისა და სახარების დღევანდელი მდგომარეობის შედარების შედეგად გარკვეული შეუსაბამობა გამოიკვეთა, კერძოდ, 1. ექ. თაყაიშვილის აღწერილობით ხელნანერის ყდაზე: „ტყავზე დაკრულია მრავალი ვერცხლის ფირფიტა და ნაჭერი სხვადასხვა გვარისა; შვიდი ვერცხლის ჯვარია უბრალო ქვებით შემკობილი“¹, დღეისათვის მხოლოდ ხუთი ჯვარია შემორჩენილი, ოთხი ერთნაირი, მეხუთე

სურ. 2
ჭედური ყდის ზედა ფრთა

სურ. 3
ჭედური ყდის ქვედა ფრთა

კი გასხვავებული, რომელსაც მოტეხილი აქვს ერთი ფრთა. ოთხ ერთნაირ ჯვარს უნდა ჰქონოდა შუაში თვალი, დღეს შემორჩენილია მხოლოდ ერთი. სამი ჯვრის თვალბუდე თვლების გარეშეა; 2. ექ. თაყაიშვილის მიხედვით ყდაზე: „სამი კაცის ხელის ფორმის ფირფიტაა, თორმეტი ვერცხლის როზეტია, მრავალი ფოლაქი ვერცხლისა, ლურსმნის თავის მსგავსი, ზოგჯერ ჯვრის სახედ ჩარიგებული“, დღეისათვის – სამი ხელის მტევნის ფორმის ფირფიტა ადგილზეა. ერთი მათგანი სრული სახით არის წარმოდგენილი (ქვედა მარჯვენა), დანარჩენი ორი (ზედა მარჯვენა და ზედა მარცხენა) ნაკლულია, ერთზე – სამი თითია (მარჯვენა), ხოლო მეორეზე – ოთხი (მარცხენა); შემორჩენილია რვა ვერცხლის როზეტი და თხუთმეტი ვერცხლის თავი; ორი ჯაჭვის ფრაგმენტი, ასევე შუაში განთავსებული ჭედურობის ფრაგმენტი – ვინრო მეტალის ზოლი; ყდის შესაკრავიდან შემორჩენილია მხოლოდ ერთი დეტალი, მეორე შესაკრავის მხოლოდ მეტალის ღერმა მოაღწია ჩვენამდე; 3. ექ. თაყაიშვილის აღწერილობით: „სახარებაზე ჩამოკიდებულია ჩანჩხურები ჯვრებისა, ოთმანური ფულებისა და ერთი ბეჭედი აყიყის თვალით, რომელზედაც არაბული წარწერაა და სხვა. უკანა მხარე ორი ვერცხლის როზეტისა და ფოლაქების გარდა შუაში შემკობილია ვერცხლის ფირფიტით, რომელზედაც წარმოდგენილია ნახევარი ტანით დვთისმშობელი ჩჩვილედი, ბერძნული წარწერით“. დღეისათვის ქვედა ფრთაზე შემორჩენილია –

¹ თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური ექსპედიცია*, გვ. 35.

ჭედურ ფირფიტაზე ღვთისმშობელი ყრმით, ოთხი საშუალო ზომის როზეტი, ჩვიდმეტი ვერცხლის თავი (სურ. 2, 3).

კალკოსის სახარება უნიკალური ძეგლია, მის არშიებზე შემონახული ანდერძ-მინანერები საშუალებას გვაძლევს აღვადგინოთ ხელნაწერის თავგადასავალი შექმნიდან თითქმის შვიდი საუკუნის განმავლობაში ხელნაწერთა ინსტიტუტში მის განთავსებამდე. სამწუხაროა, რომ მიუხედავად მრავალრიცხოვანი მინანერებისა, დაზიანებულ ოთხთავში შემოჩენილი არ არის გადამწერისა და დამკვეთის ანდერძი, სახარებას მხოლოდ ოთხთავის გიორგი მთაწმიდელის რედაქციისათვის დამახასიათებელი გიორგისეული ანდერძი ახლავს, ამდენად, ჩვენ არ ვიცით ზუსტად რომელ სავანეში შეიქმნა ეს ხელნაწერი, მაგრამ ფაქტია, ძეგლი მჭიდროდ არის დაკავშირებული ტაოსთან, უფრო ზუსტად კი ოლთისის მხარესთან. როგორც უკვე აღინიშნა, ხელნაწერის პირველადი აღწერილობა ექვთიმე თაყაიშვილმა მოგვცა და ის „არაუადრეს მეცამეტე საუკუნით“ დაათრილა, ვფიქრობთ, ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული ანდერძ-მინანერი უნდა აზუსტებდეს ამ თარიღს. პირველად ეს მინანერი სწორედ ექვთიმე თაყაიშვილმა გამოაქვეყნა:

„ქ. არის ნიკ(ო)ლოზის წიგნები ს(ა)ხარება(ა), სამოციქულო, სადღეს(ა)სწ(აუ)ლო, მ(ა)რხ(უა)ნი, გ(უე)რდნი, დ(ა)ვითნი, ჟ(ა)მნი, კ(უ)რთხევ(ა)ნი ჴელ-ტუიბიკონი, ნიკოლ(ო)ზს და ჯავაგორგის და ეზექ(ი)ელს შ(ეუნდო)ს ღ(მერთმან)“ 1v.¹

ექ. თაყაიშვილზე დაყრდნობით მინანერი გამოაქვეყნა დ. კლდიაშვილმაც და მანვე პირველმა სამართლიანად ივარაუდა, რომ ანდერძში მოხსენიებული „ნიკოლოზი“ სოლომონისის წმ. ნიკოლოზის მღვიმის ეკლესიას უნდა აღნიშნავდეს და მინანერში ჩამოთვლილი წიგნებიც სწორედ ამ ეკლესიის საკუთრება უნდა ყოფილიყო.² ეს მინანერი ყველაზე ადრეულია კალკოსის სახარებაში და პალეოგრაფიული ნიშნებით XIII საუკუნით თარიღდება, ამდენად, ხელნაწერიც XIII საუკუნეში უნდა იყოს შექმნილი, სავარაუდოდ, სოლომონისის წმ. ნიკოლოზის ეკლესიისათვის.

ქრონოლოგიურად შემდეგი, XV საუკუნის მხედრული მინანერი გვიჩვენებს, რომ გარკვეული პერიოდის შემდეგ სახარება სოლომონისიდან სოფელ ოკამში გადაუტანიათ, სადაც ის წმინდა იაკობის სახელობის ეკლესიაში ინახებოდა. სოფელ ოკამში ეკლესიის ნანგრევების არსებობაზე ექვთიმე თაყაიშვილიც მიუთითებს თავის მონოგრაფიაში,³ თუმცა ეკლესიის ზუსტი დასახელება XX საუკუნის დასაწყისისათვის უკვე უცნობი იყო, მას მხოლოდ ჩვენთვის საინტერესო მინანერი აზუსტებს. მინანერში ვკითხულობთ:

¹ შდრ. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური ექსპედიცია*, გვ.36.

² კლდიაშვილი, *სოლომონისის...*, გვ. 249-278.

³ თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური ექსპედიცია*, გვ. 14. ოკამის ეკლესიის ნანგრევების გეგმა იხ. თაყაიშვილი, *ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი*, ნახ. 28 ც. ოკამის ეკლესიის გეგმის განმარტებითი ნაწილი იხ. *კატალოგი ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების*, გვ. 10, №83.

„ქ. ბოლელნი (!) და<ა>ესხნესა ოგამსა განზოგებისა დ<ა>ლესა, ოგამს და<ა> მარბიეს და წ<ა>მინიდამ[ა]ნ იაკ<ა>ობო (!) გაუმარჯდა<ა> (?!) ოგამელთა და <და> თათარი დაჯოცეს. მე იოვანეს დამინ[ე]რია ნამროთისა შ[ე]ვილსა ამა უთხთავს შიგანა და ღმერთმან გამარჯვებითა ამყოფლოს ოგამელნი<ა>“ 66r.

სამწუხაროდ, ოსმალთა რომელ შემოსევაზეა საუბარი, ამის დადგენა ვერ ხერხდება, როგორც ჩანს, ეს იყო ლოკალური სახის, ყაჩაღური თავდასხმა ქართულ სოფელზე.

საუკუნის შემდეგ, სახარება კიდევ ერთხელ იცვლის სამყოფელს. XVI საუკუნის მინაწერი გვიჩვენებს, რომ ხელნაწერი სოფ. ორთულში გადაიტანეს.¹ მინაწერი, რომელიც ამის შესახებ მოგვითხრობდა, ფურცლის დაზიანების გამო მთლიანად გაუფერებელია და მისი დიდი ნაწილი აღარ იკითხება, ექვთიმე თაყაიშვილს კი შემდეგი აქვს ამოკითხული:

„სახ[არებისა მადლო,] ორთ(უ)ლ(ელ)სა გგრგოსსა გლაბს (!) აღდიკოსმს-სა (!) წირვა მოუშლელად ჰქონდეს, ვინცა მოუშალოს, ღმერთისა მან მისცეს პასუხი. ღანიასა შ(ე)უნდვნი)ს ღ(მერთმ)ან გ მ[ა]რჩ[ი]ლ[ი] ვ[ე] რცხლი მიმ[ი]ცემია...ოთხთავ-სათ(ვ)ს, გასაკეთებია“ 3v.²

სურ. 4

კალკოსის სახარება, 146v

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს, მეთექვსმეტე საუკუნის ანდერძ-მინაწერი, რომელიც ოთხთავის 146v-ზე არის შემონახული და XVI საუკუნის სოფლის ყოფის ამსახველ ძალზედ საინტერესო შემთხვევას გვიყვება. ნუსხურად შესრულებულ მინაწერში ვკითხულობთ:

„უზუნის მღდელი დარ(ი)ჯ(ა)ნ. აქრაიკელი ფალავანი მოვიდა, დაჯდა ბატონზე: ფ[ა]ლავანი გამომიჩინე შევეჭედო. და ბატონმ(ა)ნ ვერ იშუვა. მერმე მე, დარიჯან მღდელმ(ა)ნ, მიველ ბატონთან, დასტური ვსთხოვე და მომცა, ვეჭედე და დავეც ფ(ა)ლავანი. და მარუქვა ეს ოთხთავი და ერთი წისქვილი

¹ ორთულში ორი ეკლესიის არსებობაზე საუბრობს ექ. თაყაიშვილი, იხ. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური ექსპედიცია*, გვ. 38-39. ანატოლი კალგინის ანაზომებისა (1907 წ) და გ. ებრაღიძის ნახაზით შედგენილი, ორიდან ერთი ეკლესიის გეგმა იხ.თაყაიშვილი, *ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი*, ნახ. 23a, ორთულის ეკლესიის გეგმის განმარტებითი წარწერა იხ. *კატალოგი ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების*, გვ. 12, № 99. ხელნაწერის გადაადგილებისათვის იხ. თანდართული რუკა.

² თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური ექსპედიცია*, გვ. 36.

სოფელს წინ, ლელცორს ერთი ყანა. ესენი ბატონმ(ა)ნ მაჩუქვა უდავიდალა-ბოდ და ჩამინერა ოთხთ[ა]ვში“ (სურ. 4).

დარიჯან მღვდლის სიტყვებს ადასტურებს იქვე, მინანერის ბოლოს ნუსხურით შერულებული წარწერა, რომელიც ჭიდაობაში გამარჯვებული ფალავანი-სათვის ნაწყალობევი მიწის ადგილმდებარეობას აზუსტებს:

„საბატონო ჭალადამა წ[ყ]აროსთავს ერთი ჭალა, საყდარს უკან“.

ვფიქრობთ, მინანერი ბატონის – უზუნის ავტოგრაფს უნდა წარმოადგენდეს. „ბატონი უზუნი“ ხელნაწერის კიდევ ერთ, მხედრულად შესრულებულ მინანერშიც გვხვდება, სადაც ის შეწყალებას შესთხოვს სახარებას მისი და მისი ოჯახის წევრებისათვის:

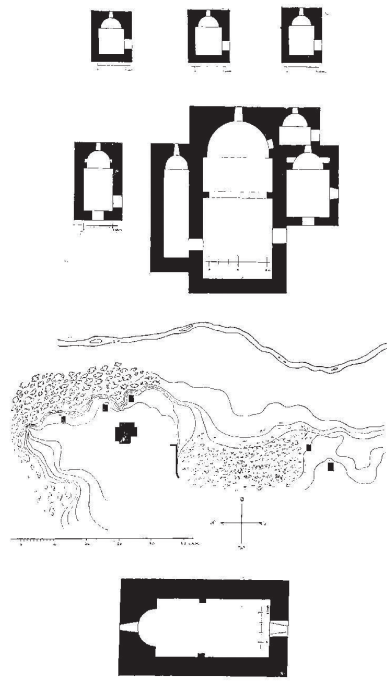
„სახარებისა მადლო, შეინყაღე სული ბატონისა უზუნისა, მისისა მეუღლისა ბორა-ხათუნისა ასულთა მათთა ესნათობისი (!), ივლიტესი, როდამისი, შამანდუხტის ვინა [...] შეუნდნეს ღმერთმან...“ ნვ.¹

ვფიქრობთ, ორივე მინანერში მოხსენიებული უზუნი, სავარაუდოდ, უზუნისშვილების (გვიან პერიოდში უზნაძეების) წინაპარი უნდა იყოს.

მინანერში ყურადღებას იქცევს ასევე რამდენიმე ტოპონიმი: „აქრაიკი“, რომელიც დღევანდელ აკრიკს უნდა შეესაბამებოდეს და „ლელცორი“. „ლელცორი“, ჩვენი აზრით, ქართულ-სომხური კომპოზიტია

(ლელუ-ძორი-ლელვთა-ხევი), მის შესატყვისად კი ექ. თაყაიშვილის მონოგრაფიაში ნახსენებია „ლექსორია“, რომელიც ექვთიმეს აღწერით მდიდარი იყო ჭალებით, აქვე იყო წყაროსთან ახლოს არსებული საყდარიც² (სურ. 5).

კალკოსის ოთხთავის გვერდებზე მეთექვსმეტე საუკუნიდან მეცხრამეტე საუკუნემდე კიდევ რამდენიმე ანდერძ-მინანერი გვხვდება, სამწუხაროდ, არცერთი მათგანი ხელნაწერის ადგილსამყოფელის შესახებ არაფერს გვეუბნება,

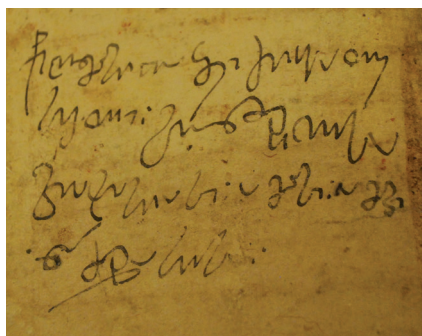
სურ. 5
ლექსორის გეგმა

¹ შდრ. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური ექსპედიცია*, გვ.36.

² „ლექსორში დიდი ლავრა ყოფილა გაშენებული მაღალ, კლდოვან ნაპირზე. დაბლა წყლის ნაპირზე ვიწრო, მაგრამ ღრმა ხეობაში ბალებია გამართული“, იხ. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური ექსპედიცია*, გვ. 46. ლექსორის ადგილის რუკა და ეკლესიის გეგმები იხ.თაყაიშვილი, *ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი*, ნახ. 30 a, b, c, d, e, f; ლექსორის განმარტებითი წარწერა იხ. *კატალოგი ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების*, გვ. 13, № 106-107.

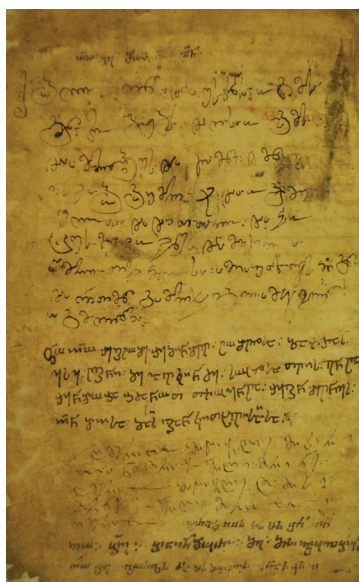
თუმცა ხელნაწერზე ჩატარებული ადრეული რესტავრაციის შესახებ საინტერესო ინფორმაციას გვანვძიან.

მინაწერების მიხედვით კალკოსის ოთხთავი ადრევე დაშავებული და დაშლილი ყოფილა, ის რამდენჯერმე განუახლებიათ. ამას ადასტურებს როგორც ოთხთავზე დართული მინაწერები, ასევე, ხელნაწერის ვიზუალური მხარე – შეინიშნება ძველი განახლების კვალი. მაგ.: 1. მთელი რიგი ფურცლები (ფფ. 27, 28, 52, 56, 89, 90, 95, 97, 98, 130, 131, 138, 153, 154, 155, 169, 170) გამაგრებული იყო სხვა ქართული ხელნაწერის ფრაგმენტებით, რომლებზეც შემორჩენილია აკინძვისთვის განკუთვნილი V ფორმის ჭრილი, ასეთივე V ფორმის ჭრილი შეინიშნება თვითონ ხელნაწერის ყუაზეც. როგორც

სურ. 6

ამკინძავ ზაქარიას მინაწერი, 110v

სურ. 7

ამკინძავ ზაქარიას მინაწერი, 66v

ჩანს, ყუა გამაგრდა მაშინ, როცა ოთხთავი ხელმეორედ აკინძეს (სარესტავრაციოდ გამოყენებული ქალაღდის ფრაგმენტები დაწებებული იყო ძველი აკინძვის ადგილებზე). სამწუხაროდ, აკინძვის, წიგნის ბლოკის ხის დაფაზე მიმაგრების მეთოდისა და კაპტალის ტიპის განსაზღვრა, მასალის არარსებობის გამო შეუძლებელია; 2. ხელნაწერში ჩართულია ქალაღდის ფურცლებზე აღდგენილი ტექსტი (ფფ.: 2, 3, 111, 112, 115, 122, 140, 144-146, 152, 153); 3. ტექსტის ზოგიერთი გამკრთალებული, გადასული ადგილები განახლებულია შავი მელნით.

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ოთხთავზე დართული მხედრულით შესრულებული მინაწერი, რომელშიც ხელნაწერის ამკინძველი ზაქარია მოიხსენიება. 1v-ზე დართულ ანდერძში ვკითხულობთ:

„ქ. სახელითა ღმრთისათა, მამისა, ძისა და სულისა წმინდისათა მე, ზაქარია ამბა აბელისშვილმან აკინძე ესე ოთხთავი ჩ[ე] მისა დღეგრძელობისათვის“ 1v.

პალეოგრაფიულად მინაწერი XIV-XV სს. შეიძლება დავათარილოთ. ზაქარიასვე ეკუთვნის 110v-ზე და 158v-ზე მხედრულით შესრულებული მინაწერები:

„ქ. ღმერთო შეინყალე სული ცოდვილისა ზაქარია ამის ამკინძავისისა“ 110v (სურ.6)

„ამისა ამკინძავსა ზაქარიას შ(ეუნდო)ს ლ(მერთმა)ნ. ვინცა შენდობა ბძანოთ, თქუნცა შეგინდვას ღმერთმან დღესა მას განკითხვისასა“ 158v.

ამკინძველი ზაქრია, კიდევ ერთ, მოგვიანო XV-XVI სს. მხედრულნარევი ნუსხურით შესრულებულ მინაწერშიც გვხვდება:

„უ(ფალ)ო ლ(მერთ)ო, შეგცოდე, შემინდეც ცოდვილსა ზაქ[ა]რ[ი]ას. ესე ნი-გნი მე ავკინძე, სულ[ი]სათვის ვინცა შენდობა ბძანოთ, თქუნცა შეგ[ი]ნდვნეს ლ(მერთმა)ნ დღესა მას განკითხვისასა“ 66v¹ (სურ. 7).

ცნობილია, რომ ხელნაწერი დროთა განმავლობაში ზიანდება. დაზიანება შეიძლება გამოწვეული იყოს, როგორც განზრახი, ასევე, გაუფრთხილებელი ხმარებით ან არასათანადო პირობების ზეგავლენით, ამიტომ ხშირად აუცილებელი იყო დაშლილი, დაძველებული ნიგნის აღდგენა-განახლება.

ქართულ ხელნაწერებში (X-XVIII სს.) დაცულია მრავალი ცნობა და ტერ-მინი, რომელიც დაშლილი, დაზიანებული კოდექსის ხელმეორედ შეკვრას შეეხება. ანდერძ-მინაწერების მიხედვით ორი სახის დაზიანება არსებობდა: ა) ტექსტის, ნაწერის დაზიანება; ბ) ხელნაწერის (კოდექსის) დაზიანება, რო-დესაც მისი მთლიანობა იყო დარღვეული. პირველს „დაშავება“, „დაშავებული“ ერქვა, მეორეს – „დაშლილობა“, „დაშლილი“. დაშავებული ნაწერის განახლებას „გაცხოველება“ ერქვა, ხოლო ხელნაწერის აღდგენას – „განახლება“, „გაახლე-ბა“, „ჩამატება“.² დაშლილი, დაზინებული კოდექსის აღდგენა-განახლებას „შე-მოსვა“, „შეკვრა“, „შეკაზმვა//კაზმვა“ ეწოდებოდა,³ პირს, რომელიც ამ სამუ-შაოს ასრულებდა – „შემკაზმავი“, „შემკვრელი“; „განმაახლებელი“ – ერქვა, ისინი ერთდროულად რვეულების მკინძავიც და ხელნაწერის ყდაში ჩამსმელებიც იყვნენ;⁴ ტერმინები „შეიკაზმვა“, „შეიკრა“, „შეიმოსა“, სინონიმებს წარ-მოადგენენ და კოდექსის აკინძვასთან ერთად ყდაში ჩასმასაც ნიშნავდა.⁵

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ: ა) კალკოსის სახარე-ბაზე დართულ მინაწერებში მოხსენიებული ამკინძველი ზაქარია, დაზიანებუ-ლი, დაშლილი ხელნაწერის ხელახლა შემკვრელი და განმაახლებელია; ბ) XIII საუკუნეში გადანერილი სახარება XIV-XV სს. განუახლებიათ და ხელმეორედ აუკინძავთ; გ) კალკოსის სახარების ზაქარიასეულ მინაწერში დადასტურებუ-ლი ტერმინი „მკინძავი/ამკინძველი“, ხელნაწერის შემადგენელი რვეულების აკინძვასთან ერთად, ყდაში ჩასმასაც უნდა გულისხმობდეს. ამ მინაწერით კალკოსის სახარებაში გვხვდება ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული მოხსენიება

¹ ოთხი მინაწერიდან ორი (1v, 66v) გამოქვეყნებული აქვს ექ. თაყაიშვილს, მინაწერებს იგი XIII- XIV სს. ათარილებს, შდრ. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური ექსპედიცია*, გვ. 36.

² ჯავახიშვილი, *თხზულებანი*, გვ. 85, 86.

³ ტერმინი „კაზმვა“ სხვა მნიშვნელობითაც იხმარებოდა, იგი ხელნაწერის შემადგენე-ლი რვეულების საწერად მომზადებას – ეტრატის ფურცლებად დაჭრას, დახაზვას (და-კანონვას) და რვეულებად დაკეცვას ნიშნავდა: გოგაშვილი, *ეტრათი*, გვ. 407-408.

⁴ სურგულაძე, *პალეოგრაფიული ტერმინები*, გვ 131- 133.

⁵ კარანაძე, *ქართული ნიგნის ყდის ისტორია*, გვ. 38, 39.

(XIV-XV სს.) პალეოგრაფიული ტერმინისა „მკინძავი, ამკინძველი“, რაც ადასტურებს, რომ ეს ტერმინი სამწიგნობრო ისტორიაში საკმაოდ ადრე – XIV-XV საუკუნიდან შემოდის.

არანაკლებ საინტერესოა გვიანდელი, XVI, XVI-XVII სს. ანდერძ-მინანერები, რომლებმაც განმახლებელთა და დონატორთა სახელები შემოგვინახა:

ლანია: „ლანიასა შეუნდვენეს ღ(მერთმა)ნ გ მ[ა]რჩ[ი]ლ[ი] ვ[ე]რცხლი მიმ[ი]ცემია...ოთხთავსათ(ვ)ს გასაკეთებია ...“ (3v. ნუსხური, XVI ს.);

დილანას შვილი გიორგი: „ქ. ს[ა]ხელითა ღ(მრთ)ისათა ესე ოთხთვი მე, დილანას შვილმა გიორგი გავაკეთებინე ...“ (146v. ნუსხური XVI-XVII სს.);

დოლიკას ცოლი ანა: „ამ ოთხთავზე ეს ოთხი ჯვარი მე, დოლიკას ცოლმა ანამა მოვაჭედინე (146 v. ნუსხური, XVI-XVII სს.);

იესე და ზაქარია: „იესეს და ზაქარიას შ(ეუ)ნ(დვენეს) ღ(მერთმა)ნ შუა ესენი იყვნეს. ტერ ყაზარს შ(ეუ)ნ(დვენეს) ღ(მერთმა)ნ. გაკეთდა ზედნადებს კე“ (146v).

მინანერებიდან ვგებულობთ, რომ ხელნაწერი მოგვიანებით XVI საუკუნეშიც განუახლებიათ და ამისთვის ანდერძში მოხსენიებულ ლანიას სამი მარჩილი ვერცხლი გაუღია,¹ ხოლო XVI-XVII სს. მინანერი გვამცნობს, რომ დოლიკას ცოლს, ანას ხელნაწერისთვის ოთხი ჯვარი მოუჭედინებია. ოთხი ერთნაირი ფორმის ჭედური ჯვარი დღესაც ამშვენებს ხელნაწერის ყდის ზედა ფრთას.

რესტავრატორ-დონატორთა ჯგუფს უნდა ეკუთვნოდეს დავითისა და ნათანელის მინანერებიც, რომლებიც შესრულებულია ხელნაწერისაგან განსხვავებული ხელით აღდგენილ ფურცელზე:

„ქ(რისტ)ე ღ(მერთ)ო, შ(ინყალ)ე ნ(ა)თ(ა)ნელ და მისი მეუღლე ქეთაონ, ამ(ენ), კ(ირილე)ს(ონ). ქ(რისტ)ე, შ(ინყალ)ე დ(ავი)თ და მეუღლე მისი, ამ(ე)ნ კ(ირილე)ს(ონ). ვინცა შენდობა ბძანოთ, თქ(უე)ნცა შეგინდოს ღ(მერთმა)ნ ამ(ე)ნ“ 122v.

მეცხრამეტე საუკუნეში ხელნაწერი ხელში ჩავარდნია რუსეთ-თურქეთის 1877-1878 წლების ომებში მონაწილე ქართველ ოფიცერს, რასაც შემდეგი მინანერი ადასტურებს: მხედრული: „ნავიკითხე ეს წერილი 13 იანვრის 1879 года начальник подполковник Ами[...]“ 129r. 1877-1878 წლების კამპანიის დროს რუსეთის იმპერიის ჯარებში ბევრი ქართველი მსახურობდა, მათ შორის მიხეილ ქაიხოსროს ძე ამირეჯიბიც, რომელიც 1877 წელს დანიშნეს ელისავეტიპოლის 156-ე პოლკის მეთაურად, იყო ერზერუმის ალების ერთ-ერთი მონაწილე, შე-

¹ „მარჩილი“ სულხან-საბა ორბელიანს განმარტებული აქვს როგორც სამი აბაზი, იხ. სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული*, გვ. 143; ივანე ჯავახიშვილის მიხედვით, „მარჩილი“ საქართველოში XVI საუკუნის პირველი ნახევრიდან ჩნდება და ვერცხლის ფულს ნიშნავდა, აღმოსავლეთ საქართველოში ის თორმეტი შაური, ანუ სამი აბაზი ყოფილა, თუმცა ივ. ჯავახიშვილი ნ. მარის დამოწმებით იმასაც აღნიშნავს, რომ – „მარჩილი იმერხეულ თქმაში შაურის მნიშვნელობით იხმარებოდა“. ჯავახიშვილი, *თხზულებანი*, გვ. 562-563.

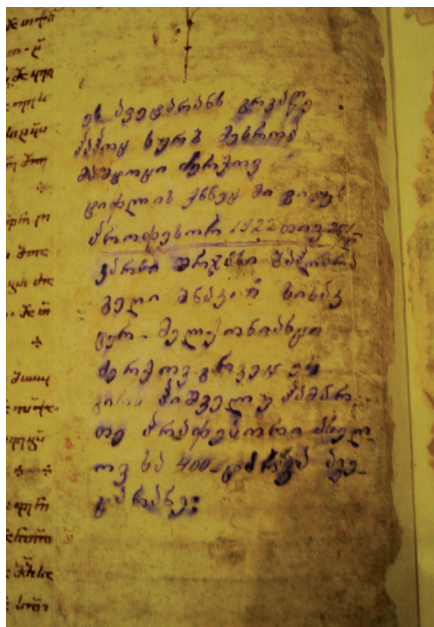
საძლოა, კალკოსის სახარების რუსული მინანერი მის ავტოგრაფს წარმოადგენდეს.¹

კალკოსის სახარებას ერთვის საინტერესო სომხური მინანერები. ერთი მათგანი 1889 წელს არის შესრულებული ვინმე მარუქიანის მიერ. როგორც ჩანს, სომეხ პილიგრიმს კალკოსში უნახავს ეს სახარება, წაკითხვაც უცდია და რომ არაფერი გამოუვიდა, ამგვარი მინანერი დაუტოვებია:

Թէև ասան վերծանելի է ' ինձ համար ասկայն հայկական տառերի [...] ս. Մեսրոպայ գիրժ [...] բակական գաղափարական նմանություն է և ոչ հնչական Շ Գ Ա Մարութան 1889 26.6 – 115r.

„თუმცა ამბობენ, რომ გაშიფრულია, მაგრამ ჩემთვის სომხურ გრაფემებს [...] მაშტოცის შემოქმედებას, უფრო იდეოლოგიური მსგავსება აქვს და არა ფონეტიკური.“

ოთხთავმა შემოგვინახა რუსეთ-თურქეთის ომის პერიოდის რუსული მინანერებიც: აქ გვაქვს მეოცე საუკუნის დასაწყისის 1911 წლის ორი რუსული მინანერი და რაც კიდევ უფრო საინტერესოა, ქართული გრაფემებით შესრულებული სომხური ანდერძი, რომელიც ხელნაწერის ერთ-ერთ ბოლო მფლობელს

სურ. 8
ყარსელი მეღქოიანის მინანერი, 38v.

სურ. 9
ხელნაწერის მოგზაურობის რუკა

¹ Список генералам по старшинству на 1886 г.

ბელს ეკუთვნის. კოლოფონი მოგვითხრობს თბილისში კალკოსის სახარების პირველი ჩამოტანის შესახებ:

„ეს სახარება დაწერილია სომეხთა წმიდა მესრობ-მაშტოცის ხელით. თბილისში გამოიკვლია ერთმა მცოდნე პროფესორმა 1922 წლის 24 ივნისს ყარსის მხარის სოფე. შაჰლარას მცხოვრები სისაკ ტერ-მელქოიანცის ხელით დაინერა, მოსახსენებლად, პროფესორმა თქვა რომ ხელნაწერი 400 წლისაა“ 38v (სურ. 7).

როგორც ჩანს, მელქოიანცის ხელნაწერი გასაყიდად ყარსიდან თბილისში ჩამოუტანია, მაგრამ საბოლოოდ ხელნაწერი სომხეთის ტერიტორიაზე აღმოჩნდა და მისი შემდგომი ბედი, მეოცე საუკუნის ბოლომდე, ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში მის გადატანამდე, ცნობილი არ არის (სურ. 9).

ჩვენ მიერ განხილულ მონაცემებს თუ შევაჯერებთ, დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ ე.წ. კალკოსის სახარება, როგორც ამას მასზე დართული ანდერძი ადასტურებს, სოლომონისის წმ. ნიკოლოზის ეკლესიისთვის გადაუწერიათ XIII საუკუნეში. სახარებამ ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში განთავსებამდე საკმაოდ რთული და ამავდროულად საინტერესო გზა განვლო. ამას მოწმობს ხელნაწერზე დართული ანდერძ-მინაწერები, რომლებზე დაყრდნობითაც შეგვიძლია თვალი ვადევნოთ ხელნაწერის მოგზაურობის ისტორიას. მოგზაურობის ხაზი სქემატურად ასე შეიძლება გამოისახოს: სოლომონისი, ოკამი, ორთული, კალკოსი, ყარსი, სომხეთი, თბილისი (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი). კალკოსის სახარების მინაწერებში მოხსენიებული პირები და გეოგრაფიული ადგილები, ასევე პალეოგრაფიული ტერმინები ცხადყოფს, რომ ხელნაწერი აქტიურად გამოიყენებოდა და მას პრაქტიკული დანიშნულება ჰქონდა. პალეოგრაფიული ტერმინოლოგიის თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული მოხსენიება (XIV-XV სს.) „მკინძავი, ამკინძველი“ ტერმინისა, რაც იმას ადასტურებს, რომ ეს ტერმინი სამნიგნობრო ისტორიაში საკმაოდ ადრე – XIV-XV საუკუნეებიდან შემოდის.

დამოწმებული ლიტერატურა

გოგაშვილი, ეტრატი = გოგაშვილი დ., ეტრატი – საწერი მასალა და მისი დამზადების წესი, *მრავალთავი*, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, ტომი XX, თბილისი, 2003, გვ. 407-408.

თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია = თაყაიშვილი ექ., *არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს*, პარიზი, 1938.

თაყაიშვილი, *ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი* = ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი, შედგენილი ექ. თაყაიშვილის მიერ, ნახაზები შესრულებულია ხუროთმოძღვართა და მხატვართა ებრაღიძისა, კალაშნიკოვისა, კალგინისა, კერნისა, რიაზოვისა და სევეროვის მიერ, თბილისის უნივერსიტეტის გამოცემა, 1929.

კარანაძე, *ქართული წიგნის ყდის ისტორია* = მ. კარანაძე, *ქართული წიგნის ყდის ისტორია*, თბილისი, 2002.

კატალოგი ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების = კატალოგი ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების გამოფენისა, ტფილისი, 1920.

კლდიაშვილი, *სოლომონისის...* = კლდიაშვილი დ., სოლომონისის (კალმახის ლოკალიზაციისათვის), ანალები, საიუბილეო კრებული მიძღვნილი დ. მუსხელიშვილის 80 წლის იუბილესადმი, თბილისი, 2008, გვ. 249-278.

სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული* = ორბელიანი ს. ს., *ლექსიკონი ქართული*, ტომი I, თბილისი, 1991.

სურგულაძე, *პალეოგრაფიული ტერმინები* = სურგულაძე მ., *ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები*, თბილისი, 1978.

ჯავახიშვილი, *თხზულებანი* = ივ. ჯავახიშვილი, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, ტომი IX, თბილისი, 1996.

Список генералов по старшинству на 1886 г. СПб., 1886

Darejan Gogashvili

Georgian National Museum

Dali Chitunashvili

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

THE KALKOSI GOSPEL

Summary

In 1907 Georgian scholar Ekvtime Takaishvili was in a scientific expedition in Kola-Oltisi (historical part of Georgia, nowadays Turkey). The travel reports he published in the monograph “Archeological expedition in Kola-Oltisi and the village of Changli in 1907” in Paris in 1938. Among with other relics in his monograph Takaishvili describes the Georgian Gospel preserved in the village of Kalkosi, which in his words “was equally respected by Armenian and Greek population of the village”. The scholar dates the manuscript to the 13th-14th centuries and provides its basic data.

In 1996, the Kalkosi Gospel was purchased with the assistance of the presidential foundation and transferred to the K. Kekelidze National Centre of Manuscripts. Currently this manuscript is still kept at NCM (Q-1602) and is available for the scholarly study.

The manuscript contains numerous inscriptions, the great part of them belongs to the late period, unfortunately the Gospel was in a very bad condition (damaged, decomposed and needed restoration) with missing pages. We do not know neither about the place of its copying, nor the time or the copyist. The manuscript has only a colophon which is common characteristic of the Gospels of George the Hagiorite's redactions and it has also one extended inscription, which attests that once the manuscript belonged to the church of St. Nicholas (Solomonisi, the Kalmakhi fortress).

Later inscriptions, of which a great part belong to 15th-17th centuries, show the history of the manuscript and its relocation in different times and different historical situations. The colophons describe how manuscript transfers from Solomonisi to the village of Okami (St. Jacobs church), from Okami to Ortuli and finally to Kalkosi.

We would like to put special emphasis on the inscription done by the priest Darjan who narrates an interesting story in the colophon how he got the Gospel and some part of the land as a gift from the lord of Uzuni after fighting and winning in a wrestling competition.

The manuscript has Russian and Georgian inscriptions from the period of Russo-Turkish war in 19th century and has also a very interesting Armenian inscription made in 1920 and written with Georgian graphemes which recounts that at that year the Manuscript was brought to Tbilisi to be sold by an Armenian from Kars and was shown it to an unknown Georgian scholar who dated the Gospel by 15th century.

As we already mentioned, by the time of its appearance at the NCM the Kalkosi Gospel had been quite damaged and needed some restoration and conservation works. The inscriptions show that the renewal of the damaged, decomposed manuscript (mostly restoration of book-binding) occurred earlier too by different persons. Here we find one of the earliest (14th-15th centuries) mentioning of paleographic terms "mkindzavi, amkindzveli" which confirms that this term in Georgian book history was introduced rather early. It is interesting to note that the names of the restorers of later period of the manuscript are kept in other inscriptions.